

УДК 338.43

Л. А. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

ЕКСПОРТ ЗЕРНА УКРАЇНОЮ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто стан, проблеми та перспективи експорту зерна Україною.

ВСТУП

Глибокої давнини сягають витoki торгівлі Україною зерном. Через порти Азовського і Чорного морів йшло за кордон близько половини усього вирощеного зерна, а частка України в експорті пшениці Російської імперії становила 90% [1; 5].

З початку 90-х років ХХ ст. Україна виступає вагомим і самостійним економічним суб'єктом на світовому ринку зерна, переважно як його експортер. Інакше кажучи, зерновий сектор України є "...стратегічним та експортоорієнтованим, що за своїми потенційними обсягами здатний впливати на світову продовольчу безпеку. Коливання пропорцій світового виробництва зерна викликає напругу не лише в галузях аграрної сфери, але й соціальної, що вимагає постійного моніторингу динаміки змін його обсягів й аналізу тенденцій розвитку ринків зерна окремими країнами-виробниками" [9, с. 84].

Питання експорту зерна Україною привертало до себе пильну увагу багатьох вітчизняних науковців і на сьогодні представлено широким колом їх досліджень. Йдеться передусім про праці В.І. Бойка, Ю.Є. Кирилова, О.В. Коваленка, О.Є. Литвина, Л.Ю. Мельника, П.Т. Саблука, Р.П. Саблука, С.М. Чмиря та інших.

Водночас існує чимало проблем, а відповідно і завдань щодо поліпшення українського експорту зерна як у кількісному (збільшення обсягів експорту), так і в якісному аспектах (підвищення якості зерна), зменшення коливань щодо обсягів його експорту в різні роки. І головне — необхідно вирішити проблему ефективності експорту зерна для його виробників, а не тільки для експортерів.

З огляду на це актуальними є дослідження різних аспектів торгівлі Україною зерном на світовому аграрному ринку.

Таблиця 1. Співвідношення обсягів виробництва зерна, внутрішнього його споживання, реалізації і експорту зокрема*

Роки	Виробництво, млн т	Внутрішнє споживання, млн т**	Реалізація, млн т	Експорт, млн т	Питома вага експорту у % до:	
					валового збору	обсягу реалізації
2000	24,5	22,5	10,7	1,3	5,4	12,4
2004	41,8	26,5	16,7	7,8	18,6	46,6
2005	38,0	25,5	19,5	12,7	33,2	65,0
2006	34,3	25,0	17,8	11,2	32,6	62,7
2007	29,3	23,7	14,0	4,5	15,3	32,2
2008	53,3	25,7	24,8	16,7	31,3	67,3

* Розраховано за даними: [10, с. 126; 145].

** Внутрішнє споживання охоплює витрати: на корм; на посів; переробка на нехарчові цілі; фонд споживання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є дослідження експорту зерна, виділення та аналіз основних його проблем, можливих шляхів та засобів їх розв'язання.

РЕЗУЛЬТАТИ

Обсяги можливого експорту зерна будь-якої країни визначає різниця між двома показниками: валовим його збором та внутрішніми потребами.

Дані Держкомстату України щодо балансу зерна (включаючи продукти його переробки в перерахунку на зерно) дають можливість визначити місце і роль в ньому експорту зерна (табл. 1).

Із даних табл. 1 можна сформулювати декілька висновків.

1. Внутрішні обсяги споживання зерна в Україні за останні роки є більш-менш стабільними, а в 2008 р. у порівнянні з 2004 р. навіть зменшилися на 3,0% і в розрахунку на рік за період 2004—2008 рр. становили 25,3 млн т. Тобто потреба України в зерні на сьогодні становить 24—26 млн т., що дозволяє їй задовольняти власні потреби навіть за найбільш низьких валових його зборів.

2. Обсяги експорту зерна істотно коливалися по рокам і, зрозуміло, залежали передусім від його валового збору.

3. Зерновий комплекс України на сьогодні є експортоорієнтованим. В окремі роки питома вага експорту зерна сягає майже третини його валового збору і 2/3 щодо загального обсягу реалізації.

Якщо виходити із реалій сьогодення, то є підстави сподіватися, що обсяги експорту зернових у подальшому будуть залежати, в першу чергу, від валового його збору. Останній, зрештою, визначається економічним потенціалом зернового комплексу. В науковій економічній літературі практично загально визнано, що природний потенціал зернового виробництва один з найкращих у світі. Але використовується він поки що далеко не повною мірою. В Україні зерно на гектар ріллі виробляється значно менше, ніж у країнах з однаковою родючістю ґрунту і навіть тих, в яких вони гірші.

Тобто резерви зростання обсягів виробництва зерна в Україні є значними. Так, за розрахунками В.І. Бойко на перспективу, параметри зернового комплексу в період 2011—2015 рр. перебуватимуть у межах 50—60 млн т [1]. П.Т.

Саблук у зв'язку з цим наводить такі дані: "В Україні можна одержувати щорічно 67—80 млн т зерна, при урожайності 50—60 ц з гектара. Це дозволить забезпечити потребу тваринництва в кормах (25—30 млн т), направити на продовольчі цілі (8—10 млн т), продати населенню 3 млн т, на виробництво біоетанолу (8—18 млн т) і створити експортний потенціал у 18—21 млн тонн при 12—11 млн т — у 2005—2006 роках [8].

Подібні розрахунки наводилися у наукових працях й інших дослідників, які вважають, що за умови виходу зернового комплексу України хоча б на сучасні рубежі розвинених країн у техніко-технологічному та організаційному (особливо використання наукового менеджменту) аспектах то відбувалося б зростання врожайності зернових з нинішніх 25—28 ц/га до 50—60 ц/га, зменшення втрат зернових під час їх збирання — валовий збір зернових може досягти 70—80 млн т [6].

Такі розрахунки, безперечно, є цілком реальними, якщо зважити на той факт, що в Україні у 2008 р. вже був досягнутий рівень валового збору зерна понад 53 млн т і урожайність його становила майже 35 ц/га.

Разом з тим, на середню і більш віддалену перспективу розрахунки щодо обсягів експорту зерна мають ґрунтуватися на врахуванні кількох обставин, що безпосередньо або опосередковано можуть вплинути на ці обсяги. Визначимо головні з них.

1. Ефективність виробництва зерна та його експорту. В Україні, як відомо, експортери зерна та його виробники, як правило, є різними суб'єктами. Але зрештою вони визначають дохідність своєї діяльності як різницю між ціною реалізації зерна та витратами на його виробництво, реалізацію, транспортування, зберігання тощо. Отриманий прибуток зіставляють з витратами і визначають відносний показник — рівень рентабельності. Він може значно відрізнятись у зерновиробників і зернотрейдерів-експортерів. Оскільки першоосновою зернового комплексу є виробники зерна, то спочатку розглянемо рівень рентабельності зерна щодо них (табл. 2).

Дані таблиці свідчать, що виробництво зерна для його виробників є рентабельним. У розрахунку за рік у 2004—2008 рр. цей показник становив 15,1%. Разом з тим, такий рівень рентабельності істотно поступається досягнутому у 1990 р. — 275,1%. І головне, не забезпечує відтворення зернового виробництва на інтенсивно-інноваційних засадах. Для цього треба довести рівень рентабельності зерна як мінімум до 100%. Йдеться про те, що нині навантаженість ріллі на трактор в Україні у 4—20 разів, а посівів зернових на комбайн у 4—8 рази більша, ніж у розвинутих країнах світу. Вітчизняні машини та обладнання відстають від світових на 2—3 покоління. Щорічні втрати зерна при збиранні оцінюються у 8—10 млрд грн., а по сільському господарству в цілому — 15—18 млрд грн. За кількістю та якістю технічних засобів, продуктивністю машин, екологічністю та безпечністю в роботі аграрна Україна стоїть значно нижче розвинутих країн світу [8].

Головна причина низького рівня рентабель-

Таблиця 2. Середні ціни реалізації на зерно в Україні та рівень його рентабельності*

Показники	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Середні ціни реалізації на зерно (грн. за 1 тону)	444	453	418	515	833	779
Рівень рентабельності виробництва зерна, %	64,8	20,1	3,1	7,4	28,7	16,4

*Джерело: [10, с. 53; 134].

ності зерна відома — диспаритет цін щодо зерно-виробників. "На вході" — високі ціни на засоби виробництва, які вони купують у підприємств першої сфери АПК; "на виході" — низькі ціни тих, хто купує в них зерно.

У контексті теми цієї статті важливим є питання прибутковості діяльності зернотрейдерів-експортерів. Якщо вона висока, то вони мали б "поділитися" прибутками із своїми партнерами — зерновиробниками. На жаль, офіційних даних щодо їх прибутковості немає. Водночас, зважаючи на те, що зернотрейдери-експортери посідають олігопольне становище щодо сільгоспідприємств, то вони мають можливість диктувати їм ціни і реалізують її. Інакше кажучи, ситуація на зерновому ринку України поки що є сприятливою для всіх зернотрейдерів, у тому числі експортерів зерна, і зовсім несприятливою для його виробників. Не треба особливих аргументів для підтвердження цього очевидного факту. Внутрішні ціни на зерно, як правило, низькі, нижчі від світових, особливо у високоврожайні роки, і не підвищуються, хоча собівартість через подорожчання покупних засобів виробництва, які використовуються в зернокомплексі, неухильно зростає. Відповідно, знижується рівень рентабельності зерна і доходи сільгоспідприємств.

За даними науковців, вітчизняні виробники зерна одержують тільки близько 40% від його світових цін. У цілому, вони недоодержують понад 1 млрд дол. США щорічно. Крім того, більшість українських приватних суб'єктів зовнішньої економічної діяльності створюють підприємства, у яких залишається реальний прибуток операцій з торгівлі зерном, у країнах, що входять до переліку офшорних зон, і в країнах, де податкова система має низькі ставки оподаткування. Взагалі підприємства-експортери зерна найчастіше використовують схеми, які дають їм змогу мінімізувати об'єкт оподаткування та ухилятися від сплати податків до бюджету. Цьому сприяє відсутність прозорих ринкових цін на ринку зерна [11].

Зрозуміло, що наведені дані не дають можливості визначити більш-менш точно поточні витрати і прибутковість експортерів зерна. За великим рахунком у цьому і не має потреби. Надприбутки отримують не тільки вони. Мабуть, їх надприбутки поступаються іншим посередницьким структурам, наприклад, у сфері енергоносіїв.

Вітчизняні науковці вже визначали основні причини, що зумовлюють панування зернотрейдерів на ринку зерна: 1) абсолютна більшість виробників зерна не має можливості зберігати його в належних умовах; 2) відсутність належного інформаційного середовища на зерновому ринку; 3) біржовий товарний

ринку ще не виконує ролі прозорого і привабливого для контрагентів місця торгівлі; 4) з боку зерновиробників відсутня єдина узгоджена цінова політика щодо виробленого ними зерна. За таких умов їм практично протистоїть один із багатьох зернотрейдерів, який має можливість диктувати ціни виробнику зерна. І в цьому контексті зернотрейдер є якщо не монополістом, то олігополістом. Таким він не був би у випадку розвиненої біржової торгівлі зерном.

Важливою є й та обставина, що трейдери-експортери зерна нерідко надають кредити його виробникам, фактично авансують його, тому є власниками зібраного врожаю ще до його закупівлі. Це своєрідні дочірні операції, проте завжди за низьких цін. Крім того, при формуванні закупівельних цін експортери зерна (зернотрейдери), як правило, ризики щодо неповернення податку на додану вартість перекладають на виробників зерна і зменшують таким чином рівень внутрішніх цін, погіршуючи і без того скрутне становище аграрних підприємств [2].

Зрештою, експорт зерна не є вигідним ні селянам, ні державі. Надприбутки одержує обмежене коло зернотрейдерів. А оскільки вони продають зерно нерідко за цінами, нижчими від світових, — то ще й країни-імпортери зерна.

Підводячи підсумок, можемо зробити висновок про потребу змінити економічні відносини зерновиробників і зернотрейдерів. Якщо все залишити так як є сьогодні, то дії останніх призведуть до того, що нічого буде експортувати. Вони, образно кажучи, рубають гілку, на якій сидять самі. В умовах ринкової економіки цю проблему можна вирішити економічними й частково адміністративними важелями.

Стосовно економічних, то головним, на наш погляд, є взяття частково державою на себе функцій зернотрейдерів-експортерів. А це посилює конкуренцію на внутрішньому ринку зерна.

2. Сучасні тенденції світової торгівлі зерном та їх перспективи. Це питання складне і багатоаспектне, воно потребує спеціального дослідження. До речі, воно, на наш погляд, ґрунтовно висвітлено у статтях Ю.Є. Кирилова [3] і Р.П. Саблука та О.В. Коваленко [9]. А тому лише вкажемо на те, що, за оцінками експертів, до 2025 р. населення планети збільшиться до 8 млрд, а отже, виникне глобальна продовольча проблема за умов майже вичерпаних земельних, гідрологічних, кліматичних і матеріально-технічних ресурсів. І 10% населення залишатимуться на межі недоїдання. У зв'язку з цим (за незмінності інших умов) попит на всі види сільськогосподарської продукції, в першу чергу на зернові, буде зростати. Особливо це стосується несприятливих за погодними умовами років, яким був 2010 р. За попередніми даними, дефіцит зерна на світовому ринку очікується близько 60 млн т. Водночас зазначимо, що Україна ще не має стабільної ніші на міжнародному ринку зернових, на яку вона може надійно спиратися. Адже більшість нетрадиційних імпортерів українського зерна купували його тому, що воно було порівняно дешевим. Тобто вони скористалися ситуацією, аби поповнити свої запаси (наприклад, Іспанія закупи-

ла 3,5 млн т зернових за один сезон).

У зв'язку з цим для України актуальною проблемою є пошук надійних і стабільних зовнішніх ринків збуту зерна. А це потребує дослідження сучасної їх кон'юнктури і можливих змін. Ретельний її аналіз дасть Україні змогу свідомо прогнозувати і навіть планувати та регулювати експорт зернових, забезпечити його достатню прибутковість [6].

3. Структурні зміни в рослинництві. Виробнича структура рослинництва в радянські часи визначалася державою. На сьогодні самі сільгосп-підприємства вирішують питання: що, скільки, як і для кого виробляти. Але, зрозуміло, що вони при цьому виходять із існуючого і прогнозованого рівня рентабельності певних видів продукції землеробства. Так, за період 2004—2008 рр. у розрахунку на рік рівень рентабельності зерна становив 15,4%, а насіння соняшнику — 36,9%. І не випадково посівні площі під останнім зросли із 1636 тис. га у 1990 р. до 4306 тис. га у 2008 р. (в 2,6 рази). Особливо це стосується зони Степу. Так, в Дніпропетровській області рівні рентабельності зернових культур і соняшнику в 2008 р. відповідно становили: 21% і 34,5%, а вже в 2009 р. — 7,8% і 53,5%. Питома вага соняшнику в площі ріллі в 2009 р. становила 26,1%, тоді як за нормативами оптимального співвідношення культур у сівозмінах Південно-степового регіону мала б бути 12—15%.

Високорентабельною культурою є ріпак, 9/10 якого йде на експорт. І не випадково по Україні площа під ріпаком зросла з 90 тис. га у 1990 р. до 1412 тис. га у 2008 р., тобто в 15,7 разів. Поки що питома вага під зерновими культурами висока і за період 1990—2008 рр. по усіх категоріях господарств вона зросла з 45,0% до 57,6%, тобто на 12,6 в.п. Але якщо рівень їх рентабельності буде істотно поступатися іншим культурам, то посівні площі під зерновими будуть зменшуватися.

4. Обсяги і динаміка структури внутрішнього споживання зерна. Як свідчать дані балансу зерна за 1995—2008 рр., такі його елементи, як: витрачено на посів; переробка на нехарчові цілі і фонд споживання, були більш-менш стабільними і навіть дещо зменшилися: у 1995 р. 14,3 млн т і в 2008 р. 12,1 млн т (на 15,4%). Така динаміка є позитивною і закономірною, особливо щодо фонду споживання, який зменшився з 8,9 млн т до 7,0 млн т на 20,7% за рахунок зменшення кількості населення і споживання хлібопродуктів.

Інша справа щодо такого напрямку, як "витрачено на корм" — за 1995—2008 рр. зменшення на 4,9 млн т, або на 26,7%. Такий процес не можна визнати позитивним, виходячи з того, що сільське господарство України здатне забезпечити себе повністю продуктами тваринництва і навіть їх експортувати. Натомість у 2008 р. обсяги виробництва м'яса та м'ясних продуктів Україною становив 28 тис. т, а імпорт 550 тис. т, що становило 23,5% до фонду споживання. Підняте питання заслуговує спеціального дослідження. В контексті предмета нашого аналізу лише зазначимо, що бажане зростання тваринництва в Україні об'єктивно зумовить збільшення попиту на

фуражне зерно і за даних обсягів його виробництва зменшення обсягів експорту.

ВИСНОВКИ

1. Зернова група в експорті сільгосппродукції України займає пріоритетне місце. Україна вже є значним експортером зерна, а надалі може відігравати навіть провідну роль на світовому ринку зернових. На сьогодні попит на українське зерно наявний з боку багатьох країн світу, у тому числі країн ЄС.

Однак найбільш перспективними імпортерами зерна для України є країни Південно-Східної Азії, Близького Сходу й Африки. Водночас Україна є "нестійким" експортером зерна, насамперед, через нерівномірність його валових зборів. У цілому, і виробничий, і експортний потенціал зернового господарства України використовується ще дуже слабо. Тут є чимало невикористаних резервів. За умови їх використання, зважаючи на насичення і відносну стабільність внутрішнього ринку зерна, Україна "приречена" бути експортоорієнтованою країною щодо зернових.

2. Головною проблемою щодо зростання обсягів виробництва зерна і його експорту є ціновий диспаритет щодо зерновиробників з боку підприємств першої та третьої сфер АПК, зокрема зернотрейдерів-експортерів. Якщо не вирішити, то пом'якшити цю проблему можливо шляхом посилення ролі держави як суб'єкта на ринку зерна і виконання частково нею функцій зернотрейдера-експортера.

3. Обсяги експорту зерна в перспективі будуть визначатися передусім обсягами його виробництва. Останні, в свою чергу, — рівнем рентабельності вирощування зернових культур в аграрних господарствах. Стимулювати розвиток зерновиробництва може такий рівень його прибутковості, який буде достатнім для його відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах. Тільки це дасть можливість повною мірою використовувати природний потенціал зерновиробництва, підвищити конкурентність зерна на світовому ринку. До речі, у вітчизняних літературних джерелах практично загально визнаною є теза, згідно з якою український зерновий комплекс відзначається низькою конкурентоспроможністю порівняно з продукцією інших країн-експортерів зерна. Високі конкурентні переваги інших учасників світового ринку пояснюються існуючим у них високим рівнем підтримки державою виробництва (програми підтримки цін і доходів) та експорту (експортні субсидії та програми розширення експорту), безперечно, і тим, що зернове господарство України значно поступається за техніко-технологічною оснащеністю, організацією виробництва, ринковим менеджментом, внесенням міндобрив, використанням гербіцидів тощо. Знижують конкурентоспроможність зернового комплексу і такі чинники, як втрати врожаю під час його збирання (за найоптимістичнішими прогнозами — близько 7%, тоді як в Європі — близько 2%), втрати зерна під час його зберігання (близько 7%, тоді як у Європі — 1%), оплата послуг і втрати зерна на державних елеваторах (14%, тоді як в Європі — 7%). Вод-

ночас не завжди звертається увага дослідників та ті чинники, що надають переваги українському зерновому комплексу: високий природний потенціал українських земель; низькі витрати оплати праці; вигідне географічне розташування щодо більшості країн-імпортерів зерна (їх відносна близькість, наявність морських портів в Україні і країнах-імпортерах зерна тощо). Виграшним для України є й екологічний чинник (менше використовуються міндобрива, гербіциди тощо). За деякими даними, виробництво тонни зерна коштує в Україні 50—55 дол. США, тобто у 4—5 разів дешевше, ніж у країнах Євросоюзу. Відтак, лише державне субсидування дає змогу зерновим господарствам цих країн конкурувати з Україною. До того ж зерноекспортери-зернотрейдери закуповують у селян за низькими цінами і мають можливість використовувати ціновий чинник у конкурентній боротьбі. Принаймні це сприяє зростанню можливостей збільшення торговельного обороту зерноекспортерів. У цілому, на зовнішніх ринках серед найбільш конкурентоспроможної продукції українських аграрних товаровиробників слід назвати зерно [6; 7].

Література:

1. Бойко В.І. До проблеми формування ринку зерна / В.І. Бойко // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 35—38.
  2. Захарчук О.В. Ринок зерна: проблеми та сподівання / О.В. Захарчук, В.С. Шовкалюк // Економіка АПК. — 2003. — № 3. — С. 116—121.
  3. Кирилов Ю.Є. Перспективи України на світовому ринку зерна / Ю.Є. Кирилов // Економіка АПК. — 2005. — С. 135—139.
  4. Литвин О.Є. Особливості аграрної політики країн ЄС та США на ринку зернових / О.Є. Литвин // Економіка України. — 2003. — № 12. — С. 78—81.
  5. Литвин О.Є. Франція і Україна на європейському ринку зерна / О.Є. Литвин // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 148—153.
  6. Мельник Л.Ю. Експорт зернових культур Україною: стан, проблеми та перспективи розвитку / Л.Ю. Мельник, О.М. Рогожа // Держава та регіони (Серія: Економіка та підприємництво). — 2006. — № 4. — С. 221—226.
  7. Політуха О.М. Інфраструктура експорту зерна та проблеми її розвитку / О.М. Політуха // Економіка АПК. — 2003. — № 11. — С. 38—45.
  8. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
  9. Саблук Р.П. Сучасні тенденції світової торгівлі зерном / Р.П. Саблук, О.В. Коваленко // Економіка АПК. — 2009. — № 9. — С. 84—88.
  10. Статистичний збірник "Сільське господарство України за 2008 рік" / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 370 с.
  11. Чмирь С.М. Особливості формування ринку продовольчого зерна у південному регіоні / С.М. Чмирь // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 56—58.
- Стаття надійшла до редакції 11.11.2010 р.